

Т е м а 2 ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ МОВИ І МОВЛЕННЯ У ФІЛОСОФІІ ТА ЛІНГВІСТИЦІ: ІСТОРИЧНИЙ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ

Буттєвий статус мислення й мови виявляється у безпосередній мовленнєвій діяльності – усній чи письмовій її формах. Оскільки в процесі комунікації людей нерідко мова і мовлення або ототожнюються, або протиставляються, завданням філософської рефлексії над цими проявами людського буття є визначення спільних та відмінних ознак мови й мовлення, їхнього нерозривного зв'язку, а також обґрунтування неможливості їх протиставлення одне одному. До її завдань також належить аналіз причин та форм “міграції” слів і термінів у процесі мовленнєвої діяльності, який допоможе виявити специфіку філософського й лінгвістичного підходів до проблеми кореляції мовних і мовленнєвих засобів спілкування людей. Ця мета може бути досягнута у процесі розгляду таких питань:

1. Витоки протиставлення мови та мовлення.
2. Діалектичний характер зв'язку мови і мовлення в різних соціальних практиках. Письмове та усне мовлення.
3. “Міграція” термінів і слів як соціокультурний феномен.

Витоки протиставлення мови та мовлення

Розкриваючи дане питання, слід звернути увагу на те, що в багатьох наукових джерелах та навчальній літературі нерідко вживаються як однопорядкові терміни “мова” та “мовлення”, хоча ще В. фон Гумбольдт доводив неправомірність такого ототожнення. Розрізняючи сутність мови й мовлення, він вказував, що *мова є продуктом діяльності*, в той час як *мовлення - це сама безпосередня діяльність*. На його думку, в строгому сенсі слова під мовою можна розуміти лише всю сукупність актів мовленнєвої діяльності. “У неупорядкованому хаосі слів і правил, який ми за звичкою зємо мовою, - писав він, - є в наявності лише окремі елементи, які відтворюються - й притому неповно – мовленнєвою діяльністю; необхідна діяльність, яка б увесь час повторювалася,

щоб можна було пізнати сутність живого мовлення й скласти вірну картину живої мови. За розрізненими елементами не можна пізнати вищого й найтоншого в мові; це можна досягнути і вловити лише в зв'язному мовленні, що є зайвим доказом на користь того, що кожна мова полягає в акті її реального породження” (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.70). Вважаючи мову й мовлення різними, але нероздільними елементами людської життєдіяльності, він застерігав від дослідження сутності мови шляхом її розчленування на слова та правила, оскільки воно є мертвим продуктом наукового аналізу.

І хоча В. фон Гумбольдт не давав чітких визначень мови та мовлення, його методологічні настанови щодо їх нерівнозначності стали важливим кроком до справді наукового дослідження співвідношення мовленнєвої діяльності та мови. Зокрема, працюючи над загальними проблемами мовознавства, російський мовознавець І.О.Бодуен де Куртене та швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр майже одночасно й незалежно один від одного ретельно дослідили відмінності мови й мовлення. Так, Ф. де Соссюр писав у “Курсі загальної лінгвістики”, що в мовознавстві з самого початку слід стати на ґрунт мови і вважати її основою для всіх інших проявів мовленнєвої діяльності.

Він вперше дав наукове визначення мови та мовлення, вказавши на їхні відмінності: “На нашу думку, поняття мови не співпадає з поняттям мовленнєвої діяльності взагалі; мова – лише певна частина – правда, найважливіша частина – мовленнєвої діяльності. Вона є соціальним продуктом, сукупністю необхідних умовностей, прийнятих колективом, щоб забезпечити реалізацію, функціонування здатності до мовленнєвої діяльності, яка існує в кожного носія мови. Взята в цілому мовленнєва діяльність багатоманітна й різнорідна; протікаючи одночасно в ряді галузей, будучи одночасно фізичною, фізіологічною й психологічною, вона, окрім того, належить і до сфери індивідуального й до сфери соціального; її не можна віднести цілком певно до жодної категорії явищ людського життя, оскільки невідомо, яким чином усьому цьому можна надати єдності” (Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. – С.17-18). найбільш очевидним тут можна вважати лише той факт, що єдності мовленню надає мова як упорядкована система знаків і символів та відповідні правила, яким вона підпорядковується.

Разом з тим, Ф. де Соссюр виявив відмінності між мовою та мовленням. Більше того, він певною мірою протиставляв їх, що й стало, на думку сучасних лінгвістів, підґрунтям для їх повного протиставлення, яке виявилось в більш пізніх дослідженнях. Він кілька разів підкреслював різницю між мовою та мовленням словами “на противагу” (див., наприклад: Курс общей лингвистики. – С.с.18, 21, 22, 23). Студентам слід виділити основні відмінності, на які вказував Ф. де Соссюр:

- мова – соціальна, а мовлення – індивідуальне;
- у мові фіксується істотне, а в мовленні – побічне й більш-менш випадкове;
- мова – це готовий продукт, що пасивно реєструється тим, хто говорить, в той час як мовлення, навпаки, є індивідуальним актом волі й розуму;
- мова за своєю природою – явище однорідне, а саме: вона є системою знаків, у якій єдиним істотним моментом є поєднання сенсу й акустичного образу, а мовлення в цілому має різнорідний характер.

Проте, розглядаючи психічну природу знака, Ф. де Соссюр вільно чи не вільно ототожнював *мову як систему знаків з письмом як однією з форм мовленнєвої діяльності*. Так, заявляючи, що мова не меншою мірою психічна, аніж мовлення, він говорив: “...Знаки мови... можна бачити: на письмі вони можуть фіксуватися через умовні написання, в той час як уявляється неможливим у всіх подробицях фотографувати акти мовлення” (Там само. – С.23). Тут швидше йдеться *не про відмінність між мовою й мовленням, а про різницю між усною та письмовою формами мовлення*. Певне протиставлення мови та мовлення спостерігається в його теорії мови, коли він аналізував окремі складові мовленнєвої діяльності. На його думку, “дослідження мовленнєвої діяльності розпадається на дві частини; одна з них, основна, має своїм предметом мову, тобто дещо соціальне по суті й незалежне від індивіда; це наука чисто психічна; інша, другорядна, має предметом індивідуальний бік мовленнєвої діяльності, тобто мовлення, включаючи фонацію; вона психофізична” (Там само. –С.26). З одного боку, тут розглядається мовленнєва діяльність як цілісність, а з іншого – в ній протиставляються мова та індивідуальне мовлення.

Пізніше провідні мовознавці, які спиралися на теоретичні положення Ф. де Соссюра, намагалися виявити причини такого протиставлення ним мови й мовлення та усунути штучно здійснений розрив між ними. Зокрема, О.О.Потебня розглядав проблему співвідношення мовлення й мови через людську діяльність, яка, з одного боку, є джерелом формування як мовлення, так і мови, а з іншого – тією сферою людського буття, в якій лише й виявляється необхідність в обох як засобах комунікації, пізнання та перетворення світу. А звідси робив висновок, що ні мову, ні мовлення (зокрема, письмову його форму) не можна вважати застиглими й муміфікованими навіть у мертвих мовах, оскільки “мовлення живої чи мертвої мови, зображене письменами, оживляється лише тоді, коли читається й промовляється, хоча сукупність слів та правил тільки у живому мовленні стає мовою” (А.А.Потебня. Мысль и язык. – С.29). Отже, мова й мовлення мають сенс лише в процесі мовленнєвої діяльності і зв’язках між ними.

Інший провідний український філолог С.Б.Бураго теж намагався ліквідувати протиставлення мови та мовлення. Він вбачав причину такого протиставлення у відсутності розуміння деякими лінгвістами діалектичного характеру взаємозв’язку між суб’єктом і об’єктом (згадаймо їх протиставлення навіть у Ф. де Соссюра). С.Б.Бураго зазначав, що і в мові, і в мовленнєвій діяльності суб’єкт та об’єкт нерозривно зв’язані між собою. “Неможливо уявити собі картину, коли деякий індивід за необхідності витягує з незалежно від нього існуючого гардеробу “мовних засобів” те, що відповідає його уподобанням та характеру, щоб у наступний момент знову опинитися у мовному вакуумі. Проте слова й фрази – це не мундири індивідуальної свідомості, які постійно змінюються, і весь цей гардероб мовних засобів – лише фікція теоретичної думки, що розчленовує й опредмечує явища”, - писав він (С.Б.Бураго. Мелодия стиха. – С.96).

Він пояснював, що “мова”, яка етимологічно виходить з імені (й тому більш абстрактна), і “мовлення”, яке виходить з дії (й тому більш конкретне), але вже стало іменем, не перебувають в опозиції одне до одного, як не перебувають у взаємній опозиції взагалі ім’я та дія, між якими перш за все є очевидним необхідний для їхнього існування зв’язок (Там само. – С.97). Таким чином, мову та мовлення можна лише умовно відділяти одне від одного, коли проводиться

глибинний аналіз сутності, будови та законів функціонування кожної з цих складових людської життєдіяльності. Неможлива й підміна їх одна одною, оскільки це може викликати лише плутанину. Наприклад, літературознавці нерідко застосовують вираз “мова Пушкіна”. Цей вислів є доречним, оскільки вираз “мовлення Пушкіна” означало б промову останнього де-небудь, а “мова Пушкіна” вказує на своєрідність застосування поетом у своїй творчості відповідних (і притаманних саме його літературному стилю) *мовних засобів*.

М.М.Бахтін розглядав відмінність між мовою та мовленням через поняття *мовленнєвих жанрів*, зв’язаних з діалогічною формою комунікації людей в різних сферах життєдіяльності. Він зазначав, що мовлення ґрунтується на висловлюваннях, а мова – на реченнях, тому необхідно відрізнити *речення як одиницю мови від висловлювання як одиниці мовленнєвого спілкування* (М.М.Бахтин. Автор и герой. – С.265). На його думку, діалог є класичною формою мовленнєвого спілкування, де передбачається *завершеність висловлювання*. Критерієм цієї завершеності є *можливість відповісти на нього*. Як приклад завершеного висловлювання він наводить побутовий діалог, коли один його учасник запитує “Котра година?”, інший може дати відповідь на задане питання. Це стосується не лише побутової, але й наукової сфери (з науковим виступом можна погодитись, не погодитись, або погодитись частково), художнього роману (його можна оцінити в цілому) і інших сфер.

Що ж стосується речення як мовної одиниці, то про його завершеність нічого сказати не можна, оскільки воно не дає можливості для відповіді. Лише коли речення перетворюється на ціле висловлювання, воно набуває завершеності (Там само. – С.276-277). А звідси М.М.Бахтін робить висновок про наявність експресивного моменту у висловлюванні і його відсутність у реченні. Він писав з цього приводу: “Мова, як система, має, звичайно, багатий арсенал мовних засобів – лексичних, морфологічних і синтаксичних – для вираження емоційно-оцінюючої позиції промовця, проте всі ці засоби, як засоби мови, абсолютно *нейтральні* стосовно будь-якої визначеної реальної оцінки... І речення, як одиниця мови, нейтральне і не має саме по собі експресивної сторони; воно отримує її (точніше – долучається до неї) лише в конкретному висловлюванні”

(Там само. – С.279-280). При цьому висловлювання може складатися з кількох речень, а може – лише з одного речення, або й одного слова.

Виходячи із зазначеного, можна зробити *деякі висновки*. Різниця між мовою та мовленням криється вже в їхніх визначеннях. *Мова* – це система символів і знаків, в яких закодовані результати людського пізнання й життєдіяльності, та правил оперування з ними. *Мовлення* ж є реалізацією мови-коду, яка лише через процес мовлення перетворюється на акт комунікації як конкретне говоріння в звуковій чи графічній формі (див.: М.И.Ильяш. Основы культуры речи. – С.4). Отже, мова - більш *статична*, оскільки система її символів і знаків та правила й норми оперування з ними є *усталеними* для певного історичного періоду. Вони не можуть довільно змінюватися без наявності відповідних суспільних потреб (йдеться перш за все про норми літературної мови). *Мовлення* ж завжди має процесуальний, динамічний характер, оскільки воно виступає реалізацією мови. Елементом мови є знак, а елементом мовлення – звук.

Історично мовлення виникає раніше від мови. Це зв'язано зі становлення суспільства в процесі перетворення людиноподібних мавп на людей. Формування членороздільного мовлення з нечленороздільних звуків знаменувало собою один з важливих етапів соціалізації людини. Мова формувалася вже на більш пізніх і більш високих етапах розвитку культури в процесі переходу людства від збирання та мисливства до виробництва. Мова як система знаків, якою користуються всі члени відповідної соціальної групи, є абстрактною, об'єктивною, стабільною, здатною до постійного відтворення. Мовлення ж завжди індивідуальне, ситуативно обумовлене, емоційно забарвлене, актуальне й неповторне, суб'єктивне й довільне. Мовлення відображає досвід окремого індивіда, хоча воно є соціальним явищем, а мова – досвід колективу. Сама мова формується через мовлення й завдяки йому; в ній немає нічого такого, що б спочатку не входило до мовлення. Разом з тим мовлення здійснюється завдяки мові, воно й можливе лише постільки, поскільки існує мова як система, яка структурує, живить, збагачує і пожвавлює мовлення.

Діалектичний характер зв'язку мови і мовлення в різних соціальних практиках. Письмове та усне мовлення

Виходячи зі змісту попереднього питання, студентам необхідно розкрити органічну єдність мови та мовлення в різних сферах соціокультурної діяльності людей, жодна з яких не може обійтися без обох складових людського спілкування.

Вже при в'ясненні питання про причини, наслідки протиставлення мови й мовлення та шляхи його усунення певною мірою розглядався їх взаємозв'язок і взаємовплив. Проте завдання зрозуміти справжнє співвідношення між ними вимагає більш детального аналізу. Для цього студентам необхідно пригадати з курсу філософії діалектичний погляд на людину як цілісну систему, як нерозривну єдність її матеріального й духовного світу, яка в той же час є невіддільною частиною Космосу. Саме такий погляд на людину, її суспільне буття, її місце серед інших людей, її власне людські здатності, до яких належать мова та мовлення, може сприяти дійсному подоланню протиставлення останніх.

Відомо, що В. фон Гумбольдт розглядав мову як саме духовне життя людини, яке подібно до живого організму є цілісним у своїй суперечливості. Яскравим доказом цього може служити широко задуманий ним проект порівняльного мовознавства, в якому мова виступає не як ізольований об'єкт граматичного аналізу, а як предмет, що розкривається через багатоманітність своїх зв'язків. Він писав, що “мова і взагалі цілі людини, які досягаються через неї, рід людський у його поступальному розвитку й окремі народи є тими чотирма об'єктами, які в їхньому взаємозв'язку й повинні вивчатися у порівняльному мовознавстві” (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.311). Такий діалектичний підхід до виявлення сутності та ролі мови не менш важливий і при аналізі співвідношення мови з іншими проявами людського духу, зокрема, мовленнєвої діяльності людей в процесі спілкування.

Розглядаючи аристотелівську єдність форми й матерії стосовно мови та її реалізації у мовленні, В. фон Гумбольдт зазначав, що в абсолютному сенсі у мові не може бути ніякої неоформленої матерії, оскільки все в ній спрямоване на

виконання певної мети, а саме на вираження думки, причому робота ця починається вже з первинного її елемента – членороздільного звуку, який стає членороздільним завдяки наданню йому форми (Там само. - С.72-73). Формою в даному випадку виступає мова як цілісна система знаків та правила користування ними, а матерією – безпосередня мовленнєва діяльність, процес говоріння, в якому форма себе виявляє (промовляє, висловлює). В цьому процесі органічно поєднуються, переплітаються духовне і матеріальне, об'єктивне й суб'єктивне, колективне та індивідуальне, логічне й історичне, складаючи діалектичну цілісність духовного життя суспільства у взаємодії його суперечливих частин.

На єдність мови й мовлення вказував у своїй онтології мови і М.Хайдеггер. Він вважав, що “екзистенціально-онтологічним фундаментом мови є мовлення” (М.Хайдеггер. Бытие и время. – С.160), оскільки через членороздільне промовляння мова стає зрозумілою. Мовлення в нього, як і мова, виражає “тут-буття” і конститується (встановлюється) через “буття-у-світі”. Таким чином, мовлення є специфічним способом “світового” буття, а тому “буття-у-світі” вимовляє себе як мовлення. Й разом з тим, “назовні-вимовленість” мовлення (термінологія Хайдеггера) він називає мовою (Там само. – С.161). Таким чином, діалектичний характер зв'язку мови й мовлення у М.Хайдеггера стає більш ніж очевидним. Через цей зв'язок він розкриває сутність і функції мовлення в екзистенціальному бутті (екзистенція - означає існування духовних начал у людини), зокрема, таких проявів мовлення як *слухання* та *мовчання*.

Для М.Хайдеггера діалектика мови та мовленнєвої діяльності впливає з процесу безпосереднього спілкування людей, їхнього “буття-один-з-одним”, “спів-буття”, в якому мовлення виступає як згода чи незгода, примушування, попередження, *ви-говорювання*, *об-говорення*, *у-мовляння*, як “формулювання висловлювань” і як “мати промову”. В цьому ж ряду стоїть повідомлення, яке, на думку М.Хайдеггера, ніколи не виступає чимось на зразок перенесення переживань, наприклад, думок і бажань, з глибин одного суб'єкта в глибини іншого. Їхня спів-присутність очевидна вже у спів-налаштованості й у спів-розумінні (Там само. – С.161-162). Очевидно, що тут ідеться про різні сфери життєдіяльності людей, в яких відбувається їхня комунікація. І в кожній з цих

сфер (або соціальних практик) процес взаємодії мови та мовлення виявляється по-різному й визначається відповідною метою спілкування.

Ф. де Соссюр вказував, що в різних соціальних умовах і в різних сферах людського спілкування відчувається неоднаковий взаємовплив мови й мовлення. Так, розглядаючи формування відповідної політичної термінології в історії людства, він зазначав, що великі історичні події – на зразок римських завоювань – мали незчисленні наслідки для багатьох сторін мови. Колонізація переносила мову завойовників в інше культурне середовище, що приводило до змін у мові місцевих народів. Взаємодія мови й мовлення в такому випадку зв'язана з елементами насилля над мовою та культурою мовлення корінного народу, який прагне звільнитися від впливу чужої мови (Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. – С.28). Проте у повсякденному житті людей відбувається асиміляція мовленнєвих одиниць, їхній синтез, що не дозволяє *абсолютно* звільнитися від слів та словосполучень іншомовного походження. За рахунок цього відбувається взаємне збагачення різних мов, яке здійснюється шляхом укорінення нових слів в іншій мовленнєвій культурі.

В науковій сфері взаємодія мови та мовлення теж має свою специфіку, оскільки наукова діяльність вимагає чіткості формулювань наукових положень і не терпить довільного втручання в усталений та загальноприйнятий науковим співтовариством термінологічний апарат. Тому мовленнєва діяльність і мова в науці найбільше наближені одна до одної. Адже й наукова мова, і мовлення в науковій сфері чітко структуровані, найбільш формалізовані, вони користуються не лише природною, але й штучними мовами. Особливо це стосується математики та математизованих наук. Не тільки доведення й обґрунтування відповідних наукових положень, але й їхнє тлумачення за межами наукового співтовариства тут часто здійснюється на основі застосування штучних мов. Взяти хоча б відому всім зі школи теорему Піфагора: і її формульний варіант, і її доведення, і її тлумачення виражаються за допомогою спеціально прийнятих у математиці термінів та знаків. (Студенти можуть навести власні приклади тісного взаємозв'язку мови й мовлення в галузі науки).

В останні десятиліття ХХ століття і філософи, які займаються проблемами мови й мовлення, і лінгвісти звернулися до такої форми взаємодії мови й мовлення як *дискурс* (в перекладі з латини *discursus* означає міркування). Спочатку цей термін використовувався в лінгвістиці, де ним позначали частину (причому, органічну частину) текста або промови. Тому він повинен був існувати за законами цього текста. Останнім часом поняття “дискурс” набуло зовсім іншого значення, воно стало досить розмитим. Більше того, ним позначають сьогодні що завгодно. На цьому моменті студентам слід зупинитися більш детально, звернувшись до філософських, мистецтвознавчих, літературознавчих і мовознавчих текстів. При цьому доцільно звернути увагу на два найбільш усталені в сучасній філософській літературі типи тлумачення дискурсу.

Одне з визначень дискурсу сформулював М.Фуко. У своїй праці “Археологія знання” він не лише дав визначення цьому поняттю, але й увів нові терміни, які включають дане поняття, такі як “дискурсивна подія”, “дискурсивна формація”, “дискурсивна практика” тощо. Дискурс у М.Фуко – це, звичайно, текст. Але його не можна уявляти простим плетивом слів. Для нього “дискурс – це тонка контактуюча поверхня, яка зближує мову й реальність, змішує лексику та досвід” (М.Фуко. Археологія знання. – С.49). Він вважав, що хоча дискурс і має певні правила своєї побудови, проте в ньому розтискуються жорсткі сполучення слів і звільняються сукупності правил, що обумовлюють дискурсивну практику. Тобто М.Фуко розмиває усталені в лінгвістиці межі дискурсу і піднімає над мовою й мовленням (Там само. - С.50), хоча й визнає, що фундаментом дискурсу є мова.

Джерелом дискурсу в нього є *дискурсивні події*, які він розглядав як той первинний матеріал, навколо якого формується простір дискурсу. Вони лежать в основі *фраз* або *висловлювань*, які в своїй сукупності й утворюють відповідний дискурс (Там само. – С.28). Більш строге визначення дискурсу він зв’язував з поняттям дискурсивної формації. *Дискурсивною формацією* він називав висловлювання разом з певними принципами й закономірностями, на основі яких вони будуються. А тому *дискурс* розумів як сукупність висловлювань, що належать до однієї й тієї ж дискурсивної формації. Дискурс не утворює

риторичного, формального або нескінченно повторюваного узагальнення, появу й застосування в історії якого можна було б передбачити. Він утворюється обмеженою кількістю висловлювань, для яких можна визначити сукупність умов існування (Там само. – С.117). У цьому сенсі він говорив про кліматичний дискурс, економічний дискурс, історичний дискурс, дискурс психіатрії тощо. Таким чином, дискурс носить історичний характер, бо він є фрагментом, перервністю в самій історії.

Дискурсивна практика у М.Фуко – “це сукупність анонімних історичних правил, які завжди визначені в часі й просторі, які встановили в дану епоху й для даного історичного, економічного чи лінгвістичного простору умови виконання функції висловлювання” (Там само. – С.118). І її не можна плутати ні з експресивними (тобто зв’язаними з виразним виявом почуттів) операціями, через які індивід формулює ідею, бажання, образ, ні з раціональною діяльністю, яка може виконуватися в системі висновків, ні з “компетенцією” промовця під час побудови ним граматичної фрази. Дискурсивні практики можуть іноді перехрещуватися, іноді – виключати й ігнорувати одна одну, а іноді – бути сусідками, дотикаючись одна до одної через відповідні слова та фрази. М.Фуко вважав, що люди, будучи втягнутими в дискурсивні практики, формують свою волю до бажань, знань, влади, до естетичних та моральних цінностей. Людина народжується в практиці дискурсу, але не автоматично, а в міру своєї активності, переоцінюючи правила й устанавлення. На його думку, наука, почуттєвість, мораль – все це притаманне практиці дискурсів у формі деяких принципів їхньої зв’язаності, які проте не залишаються незмінними, а розсіюються грою випадку.

Сучасний німецький філософ Ю.Хабермас інакше, ніж М.Фуко, тлумачить поняття дискурсу. Для цього він розглядає ідею комунікативної раціональності, яка полягала в тому, що правила мовленнєвої дії можуть стати темою розмови, дискусії, одним словом, дискурсау *Дискурс* у Ю.Хабермаса – це більше, ніж вільна розмова, в якій співбесідники не думають про дотримання правил мовленнєвої комунікації. *Дискурс* – це діалог, що ведеться за допомогою аргументів, які дозволяють виявити загальнозначиме, нормативне у висловлюваннях. Але якщо нормативність висловлювань виявлена, то тим самим

задана і нормативність вчинків. Дискурс забезпечує комунікативну компетентність, яка поза дискурсом відсутня. Дискурсом є не будь-який діалог (а в діалозі можуть брати участь як завгодно багато осіб), а лише той, що досягнув певної стадії зрілості. Мається на увазі, що такий діалог переступив стадію інфантильності, тобто дитячого, нерозвиненого (в раціонально-лінгвістичному смислі) рівня. Лише в тому випадку, - вважає Ю.Хабермас, - коли учасники діалогу виробили спільну, до того ж дієву спільну думку, можна говорити про дискурс. Темою дискурсу є правила мовленнєвих актів, які в свою чергу конституують (встановлюють) правила вчинків та предметних дій.

Дискурс в ідеалі – це взірець, модель вироблення комунікативної компетенції. Конкретні дискурси можуть бути більш чи менш успішними. Тут не виключені суперечки, образи, незгоди (дисконсенсу). Найбільш важливим моментом у дискурсі є його актуальність, оскільки саме вона приводить до вироблення правил спільного проживання людей у суспільстві. На думку Ю.Хабермаса, біда людей не в тому, що в суспільстві вони ніби-то втрачають свою індивідуальність (як вважав М.Хайдеггер), а в тому, що їхнє спільне проживання страждає недостатньою комунікативною зрілістю. Дискурс у нього виступає мовленнєвою діяльністю, яка відкриває підступи до науки, мистецтва, техніки і праці. В цих сферах дискурс проходить перевірку на свою істинність. Ю.Хабермас виділяє *прагматичні дискурси*, в яких ведеться пошук розумного вибору між різними цілями (як саме відремонтувати велосипед, чи вступати до вузу, чи їхати на екскурсію і т.п.); *етичні дискурси*, в яких ідеться про більш сильні віддання переваги, оскільки обговорюються самі інтереси й цінності людей; *морально-практичні дискурси*, в яких перспектива кожної людини переплітається з перспективою всіх. Тобто тут практичний розум використовується не в аспекті блага для розрізнених “Я”, а в аспекті справедливості для всіх людей, для “МИ” (Ю.Хабермас. Демократія. Разум. Нравственность. – С.17, 21, 26). Цим самим не зачіпаються інтереси кого б то не було.

Якщо порівняти тлумачення дискурсу М.Фуко та Ю.Хабермасом, то можна помітити, що у першого він більше корелює з лінгвістичним розумінням

дискурсу, оскільки в ньому надається перевага лінгвістичним одиницям: слову, фразі, виразу, тексту тощо, хоча повністю не співпадає з ним. У другого ж – дискурс набуває морального-етичного забарвлення, оскільки його головна функція – виробити не лише спільну думку, але й спільні норми та правила поведінки людей у суспільстві.

“Міграція” термінів і слів як соціокультурний феномен

Метою розгляду цього питання є: допомогти студентам конкретизувати взаємозв'язок мовних і мовленнєвих одиниць через виявлення їхнього перенесення з одних культурних середовищ та сфер застосування в інші. Але спочатку слід виявити відмінності між “словом” і “терміном”. В перекладі з латинської мови “термін” - це границя, межа. Термін близький за змістом до слова як мовної одиниці, а не до поняття, яке є мисленнєвою одиницею. Проте “термін” і “слово” теж розрізняються між собою тим, що: 1) *термін* має завжди лише *одне значення*, а *слово* може мати *кілька значень*. Наприклад, термін “ймовірність”, з одного боку, може виражати математичне співвідношення між певними величинами (ймовірність того, що монета впаде гербом догори, дорівнює $\frac{1}{2}$), а з іншого боку, є більш широке й менш визначене поняття ймовірності, яке називається “ступенем правдоподібності” того чи іншого явища, і яке стосується не лише математичних співвідношень, але й виявлення ступеня істинності будь-якого висловлювання (ймовірно, сьогодні буде дощ). 2) *термін* повинен бути *нейтральним з точки зору експресивно-емоційного забарвлення*, тобто він має бути позбавленим емоцій, переживань тощо. 3) *термін* не повинен мати *синонімів та дублюючих його форм*.

Проте кожен термін хоч і має лише одне значення, воно не залишається незмінним протягом всього періоду його застосування в мовленнєвій діяльності. З часом той чи інший термін може набувати іншого значення (наприклад, термін “рух” у XVII-XVIII ст.ст. означав лише механічне переміщення предметів, а зараз він означає будь-які зміни предметів – механічні переміщення, фізичні, хімічні, біологічні і т. д. зміни). Таким чином, термін відображає не лише статику в мові,

але й її динаміку. Як правило, терміном є слово або словосполучення зі спеціальної (наукової, філософської, технічної, медичної тощо) галузі знань. Він слугує для точно визначеної назви явищ, предметів чи процесів, які досліджуються відповідною галуззю науки. Він виконує не лише номінативну (*novina* - в перекладі з латини означає ім'я, назва), але й пізнавальну функцію, оскільки сприяє виявленню нового, ще незвіданого в предметах та явищах.

Історія розвитку людства засвідчує, що в усі епохи жодна мова не залишається незмінною. На неї впливають як внутрішні чинники її становлення та функціонування, так і зовнішні, які зв'язані з процесами міграції окремих людей і цілих соціальних груп, війнами й поневоленням одних народів іншими і т. д. В результаті цих процесів “мігрантами” стають самі слова, словосполучення й терміни, які впливають на мову, до обігу якої вони входять. Про такий тип “міграції” слів і термінів писав ще В. фон Гумбольдт, створюючи теорію порівняльного мовознавства. Він відмічав, що, наприклад, вплив Індії на увесь південно-східний архіпелаг виявлявся з найдавніших часів. І тут, “як і в усіх випадках змішування народів, вплив здійснює не лише усне мовлення, але одночасно й ним привнесена і в ньому розквітла духовна культура” (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.42). Під впливом усного мовлення формувалася власний алфавіт південно-східних народів, а разом з ним і письмо, а разом з ним і літературна мова. Дослідження мови народів Індії, малайських мов та папуаської мови Нової Гвінеї привели В. фон Гумбольдта до висновку про схожість багатьох слів цих мов, зв'язану, на його думку, саме з їхньою “міграцією” з однієї мови в іншу.

Більшість дослідників мови вважають, що таке “запозичення слів, виступаючи природним результатом спілкування різних країн, асимілюючись, зовсім не викривляють саму мову, оскільки цьому перешкоджає її “нервова система”, граматики, структура мови, яка складає її нормативну основу” (П.Ф.Йолон, С.Б.Крымский, Б.А.Парахонский. Рациональность в науке и культуре. – С.76). Проте не лише зазначені фактори визначають дух відповідної мови, але й її семантика, яка є найбільш рухливою і динамічною частиною мови,

бо відповідно до розвитку суспільства вона впливає на зміну значень тих чи інших слів, породжуючи нове семантичні поля слів даної мови.

Змішування мов, як вважав Ф. де Соссюр, веде не лише до взаємного запозичення окремих слів, але й до виникнення діалектів тієї чи іншої мови. Зокрема, він показував процес формування діалектів у європейських народів, вважаючи, що головним фактором тут виступає міграція народів. При цьому виявляється, що встановити чіткі межі між спорідненими мовами, наприклад, німецькою та французькою, як і між діалектами однієї мови, надзвичайно важко, оскільки “вони тонуть у перехідних явищах” (Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. – С.203). Проте якщо розглядати межу між двома групами мов, наприклад, між німецькою й слов’янськими мовами, то тут спостерігається різкий стрибок без усяких перехідних явищ: дві мови стикаються, а зовсім не переливаються одна в одну. Ф. де Соссюр пояснював це зникненням проміжних діалектів. Проте в більшості випадків у процесі взаємопроникнення різних культур все одно відбувається взаємне збагачення різних мов. Це не означає, вважав В. фон Гумбольдт, переваги однієї мови над іншою, а лише переконує, що різні мови можуть сходитися одна з одною в єдності спільної мети (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.169). Особливо це стосується розвитку літературної мови, про що йтиметься в одному з питань наступної теми.

Перенесення слів і термінів відбувається не лише з однієї мови в іншу, але й з однієї сфери соціально-культурної діяльності людей – в іншу: з позанаукового знання – в наукове, з філософії – в науку й навпаки, з політики та права – в мораль і навпаки, з конкретних наук – в побутову мову й т. д. Причини “міграції” слів і термінів з однієї сфери життєдіяльності в іншу криються в тому, що змінюються світоглядні та методологічні орієнтири самого наукового знання, яке в попередні епохи різко встановлювало свої кордони, відкидаючи все, що не стосувалося наукової раціональності. В умовах формування постнекласичної раціональності й постмодерної культури наука розглядає донаукове та ненаукове знання як своє соціокультурне оточення, перевіряючи їхню істинність власними засобами.

Терміни й слова, якими оперує наука, формуються не самим лише науковим мисленням, а частіше за все виникають у цілком визначеній культурі, яка

характеризується певною системою цінностей і світоглядних орієнтирів конкретного суспільства. Культурне перенесення термінів і слів зумовлює піднесення духу творчості в самих науках. Тип всієї культури соціуму визначає рівень і характер суспільного виробництва, систему наявних політичних інститутів, правові норми, моральні засади, тип виховання, рівень освіти, стан розвитку мистецтва, релігійну ситуацію, побут, звичаї народу тощо. А вони, в свою чергу, акумулюють історично накопичений соціальний досвід і складають деяку систему світогляду, через яку людина певної культури оцінює, осмислює й переживає світ. У процесі соціалізації кожен індивід засвоює й “привласнює” ці слова та терміни, використовуючи їх як світоглядні орієнтири у своїй діяльності. Оскільки наукова діяльність виступає одним з видів соціокультурної діяльності, то вона неодмінно зазнає певного впливу з боку сукупного суспільного досвіду.

Більшість дослідників переконана, що наука зароджується на певному етапі розвитку соціуму, а тому на перших порах термінами науки стають слова, вироблені в уже існуючих сферах культури: побуті, міфах, релігії, моралі, виробництві тощо. Сучасний німецький філософ К.Хюбнер, дещо звужуючи дану проблематику до розгляду джерел формування термінів фізики, пише, що майже всі вони виведені із загальноживаних слів (Хюбнер К. Истина мифа. - С.252), серед яких “робота”, “енергія”, “імпульс”, “інерція” і т.п. Проте переходячи з побутового вжитку до наукового апарату, ці слова втрачають свій перинний зміст, експлікуються (уточнюються) й наповнюються зовсім іншим, який не має нічого спільного з попереднім. Та з розвитком суспільства, коли наука досягає досить розвинутих форм, вона не лише виробляє нові терміни для власних потреб, але й екстраполує їх на інші сфери культури: виробництво, побут, політику, мораль, мистецтво і т.д. Для прикладу, математичний термін “інформація” в сучасних умовах увійшов до всіх без винятку сфер культури. На цей процес особливо вплинула поява електронних засобів обробки, передачі й збереження різних видів повідомлень (які тепер прийнято називати інформацією), засобів супутникового зв’язку, всесвітньої мережі Інтернет та інших.

Таке взаємопроникнення слів і термінів, їхнє досить широке тлумачення в різних сферах вжитку дозволяє за їх допомогою досліджувати не тільки існуючі

об'єкти, але й сприяє тому, що наука випереджає наявне буття, прагнучи зазирнути у майбутнє, відкриваючи людству нові перспективи. На цей бік процесу формування наукових понять звертав увагу видатний фізик В.Гейзенберг при аналізі розвитку основних термінів фізики. Він писав, що повсякденні слова, якими б неточними вони не були, залишаються більш стійкими при розширенні нашого знання, ніж точні терміни мови науки, що утворюються як ідеалізація однієї досить обмеженої групи явищ. І це не дивно, оскільки побутові слова утворені шляхом безпосереднього зв'язку зі світом, і вони описують реальність. Вони не дуже добре визначені й тому з часом зазнають змін відповідно до зміни самої реальності, але вони ніколи не втрачають безпосереднього зв'язку з реальністю. Тому слова повсякденного вжитку, якими послуговується наука, теж більш близькі до тієї соціокультурної дійсності, яку вони описують.

Корінні зміни в суспільстві завжди викликають революційні зміни в умонастроях людей, переосмислення та переоцінку ними тих раніше пануючих світоглядних орієнтирів, які вичерпали свої можливості як глибинні програми людської життєдіяльності. Ця теза стосується не лише нашого бурхливого й такого нестійкого сьогодення, а будь-якого періоду в історії людства, охопленого революційними змінами. У такі епохи соціального розвитку відбувається переоцінка існуючих слів і термінів, які здавалися раніше очевидними й безсумнівними. Це викликано тим, що будь-яке сприйняття людьми реальності відбувається через певні “культурні фільтри”. У перебудові термінологічного апарату науки й культури особливу роль відіграє експлікація (уточнення) їхнього змісту, співставлення цього змісту з реаліями буття.

Різні сфери культури в періоди становлення нових соціальних ідей отримують різний резонанс, відповідаючи на зміни у суспільному житті появою певних слів і термінів, які репрезентують нові ціннісні орієнтири. Причому визначення цих термінів не завжди адекватно передають зміст соціальних явищ, які виникають на гребені корінних змін у суспільстві. В такому випадку, як слушно зазначає Р.Рорті, “найкраще, що ми можемо зробити, це пояснити, яким чином даний термін використовували різні автори, яких ми прочитали..., і що вони говорили, застосовуючи його” (Рорти Р. Американская философия сегодня //

Аналитическая философия: становление и развитие. - С.445). Можливо, це “надасть сенс якимось новим альтернативам, новим контекстам, новим мовам” (Рорти Р. Там само) і дозволить додати до вживання відповідних термінів щось корисне для процесу пізнання.

Запровадження багатьох слів та термінів у науці зумовлене соціокультурними чинниками, оскільки “сучасні поняття... повинні розглядатися генетично, як похідні від історично попередніх понять і в кінцевому рахунку від перед-понять, образів, що ведуть своє походження з глибин стародавньої культури і від парадигмальних для неї пра-подій. Якщо ми хочемо зрозуміти все багатство понятійних змістів, то ніде не дітися від «археології знання», яка розкопує історичну онтологію людської ментальності” (Касавин І.Т. Миграция. Креативность. Текст. - С.33). Таке уявлення про вживання слів і термінів характерне для сучасної некласичної теорії пізнання, яке у найбільш концентрованому вигляді подає російський філософ І.Т.Касавін.

Будучи запозиченими із побутового вжитку та інших сфер культури, наукові терміни не завжди піддаються рефлексії засобами самої науки, а ось “філософська рефлексія намагається схопити у своїх суб’єктивних формах основні схеми розумності, які функціонують у культурі, й представити їх як об’єктивні і всезагальні” (Йолон П.Ф., Крымский С.Б., Парахонский Б.А. Рациональность в науке и культуре.-С.77). Це стосується всіх нині широко вживаних у різних галузях культури термінів, адже саме філософський аналіз функціонування пізнавальних засобів протонауки і переднауки здатний вилучити архаїчне з них, зберігши все цінне й актуальне для науки майбутнього, звичайно, піддавши попередні навички, поняття, терміни відповідній інтерпретації у нових умовах. Цьому сприяє і теперішня ситуація в самій науці.

Як справедливо відмічає К.Хюбнер, у сучасному суспільстві наука займає місце, аналогічне тому, яке раніше займала теологія. Тобто як колись теологія, яка пронизувала всю структуру суспільства і всьому надавала сенс, організовувала все й пояснювала, так теперішня наука компетентна у всіх питаннях і судить про все на світі, а вчені виступають експертами у всіх суспільних та приватних справах (Хюбнер К. Критика научного разума.-С.156). Нині наука, яка дістала

назву постнекласичної, не лише не відкидає донаукового та позанаукового знання, але й демонструє свою наступність щодо них і має інтенцію (спрямованість) до ефективного застосування результатів ненаукових форм знання. На цьому ґрунті певним чином перехрещуються завдання філософського й лінгвістичного аналізу різноманітних видів знання та використовуваних ними мовних і мовленнєвих засобів, у тому числі слів та термінів.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Чому В. фон Гумбольдт вважав мову “продуктом діяльності”?
2. У чому корінь протиставлення мови та мовлення Ф. де Соссюром?
3. Чим відрізняється мова як система знаків від письма?
4. Розкрийте зміст сформульованого О.О.Потебнею положення про мову та мовлення як нерозривних складових людської діяльності.
5. Чим, на думку М.М.Бахтіна, відрізняються висловлювання і речення? Як вони зв’язані із співвідношенням мови та мовлення?
6. Сформулюйте відмінності між мовою й мовленням.
7. Чим відрізняється взаємозв’язок мови та мовлення в різних соціальних практиках?
8. Проаналізуйте поняття дискурсу й текста та встановіть співвідношення між ними.
9. Дайте визначення дискурсу в лінгвістиці та філософії. Що таке “дискурсивна практика” у М.Фуко й “комунікативна зрілість” у Ю.Хабермаса?
10. Назвіть об’єктивні причини “міграції” слів та термінів.
11. У чому полягає позитивна роль запозичення слів з інших мов?

Список рекомендованої літератури.

1. Аристотель. Метафизика. – Соч. Т.1. – М.: Мысль, 1978. – С.63-67.
2. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – М.: ACADEMIA, 2000. – С.265-280.

3. Бураго С.Б. Мелодия стиха. (Мир. Человек. Язык. Поэзия.). – К.: Collegium, 1999. – С.60-86.
4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – С.291-323.
5. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – (Язык. Семиотика. Культура. Малая серия). – С.13-61.
6. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. - М.: Прогресс, 1988. – С.508-508-547.
7. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. - М.: Искусство, 1991. – С.60-71.
8. Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. – М.: Наука, 1989.
9. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: ОАО ИГ “Прогресс”, 2000. – С.37-45, 60-84, 308-323.
10. Ильяш М.И. Основы культуры речи. – К.: Вища школа, 1984. – С.4-7.
11. Йолон П.Ф., Крымский С.Б., Парахонский Б.А. Рациональность в науке и культуре. – К.: Наукова думка, 1989. – С.71-78.
12. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия. – М.: Логос, 2000. – С.78-86, 98-105.
13. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания. - СПб: РХГИ, 1999. – С.272-308.
14. Крымский С.Б. Культурно-экзистенциальные измерения познавательного процесса // Вопросы философии.- 1998. - №4. - С. 40-49.
15. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. – М.: РОССПЭН, 1997. – С.71-78.
16. Потенция А.А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. - М.: Лабиринт, 1999. – С.27-45.
17. Рабинович Е.Г. Риторика повседневности. – СПб: Изд-во Ивана Лимбаха, 2000. – С.96-111.
18. Рассел Б. Человеческое познание. – К.: Ника-Центр, 1997. – С.68-83.

19. Рорти Р. Американская философия сегодня // Аналитическая философия: становление и развитие. - М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. – С. 433-453.
20. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. - Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1999. – С.16-33.
21. Фуко М. Археология знания. – К.: Ника-Центр, 1996. – С.107-118.
22. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М.: Наука, 1992. – С.7-31.
23. Хабермас Ю. Современное сознание времени и его потребность в самоудовлетворении // Философские науки. –1997. - № 2. – С.46-54.
24. Хайдеггер М. Бытие и время. - М.: Ad Marginem, 1997. – С.160-166.
25. Хюбнер К. Истина мифа. – М.: Республика, 1996. – 71-78.